

У ПОШУКАХ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗУ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону: Антей, 2014. 276 с.

Історія наповнена стереотипами, подолання яких – справа нелегка. Особливо в наш час, коли масова література, незважаючи на новіші дослідження, продовжує працювати тиражувати давно сформовані стереотипи. Тому завдання, яке поставив перед собою Олександр Ищенко, безперечно, актуальне й заслуговує уваги. Він прослідкував історію створення, розвитку та трансформації міфу про князя Володимира Мономаха у різних культурних виявах і формах – від історіографії до художньої літератури й інших жанрів мистецтва. Дослідження складається з трьох глав, підпорядкованих вирішенню цього завдання: Володимир Мономах у російській* середньовічній свідомості; міф про Володимира Мономаха у працях істориків, літературі та мистецтві та критика міфологічного образу й актуальне наукове уявлення про Володимира Мономаха.

Дослідник слушно прослідковує витоки ідеалізації образу Володимира Мономаха, першотворцем якого став сам князь через своє “Повчання”, особливу роль літописців, які працювали при дворах його нащадків, зокрема, – владимиристо-суздальських князів. Справедливе зауваження щодо використання імені князя і підкреслення родової спорідненості з ним у “похвалах” та некрологах інших князів новіших часів. При цьому у Новгороді, де нащадків Мономаховичів часто змінювали потомки Ольговичів, навіть нерідко вважали, що Володимир і Мономах – два різні князі (с. 56). Правильно розгорнуто процес поступової трансформації міфу і перетворення князя на символ російської монаршої влади за часів правління в Московському царстві Івана IV Грозного. Правда, водночас автор і сам піддався чарам знаного історичного міфу, в основу якого покладено передачу коронаційних регалій від василевса Костянтина Мономаха своєму внукові Володимирі – через нього інсигнії мали перейти до “царської” династії великих князів московських. Автор допустив, що видаючи за Всеволода Ярославовича свою доньку, василевс Костянтин IX міг відправити якісь інсигнії влади, які потім мали перейти до Володимира (с. 104–105). Які інсигнії міг прислати василевс 1046 р., коли укладений тоді шлюб покликаний був підтвердити мир між Візантією та Руссю після кількох років конфронтації та походу руського війська на Константинополь? Візантія була більше зацікавлена у відновленні союзу, а Ярослав Володимирович аж ніяк не мав підстав визнавати себе васалом, або ж підлеглим імператора. До того ж, Всеволод був

* Зрозуміло, що згідно загальноприйнятої для сучасної російської історіографії традиції, автор вважає і населення Київської Русі “русскими”, тобто росіянами.

молодшим від Володимира, Ізяслава та Святослава Ярославовичів і на той час не тільки не міг претендувати на Київ, а й ще навіть не мав власного уділу. При цьому автор дотримується версії Володимира Яніна та Генадія Літаврїна¹, яку підтримала Віра Брюсова², що княгиня Марія-Анастасія доводилася донькою Костянтинові ІХ, а не племінницею³. Не випадає приймати здогаду Леонїда Махновця, згідно з яким дружина Всеволода Ярославовича могла народитися бастардом – донькою від коханки імператора Склїрини⁴, з якою василевс одружився після смерті василевси Зої (978–1050), бо за її життя такий шлюб не міг відбутися ніяк⁵. Водночас варто привернути увагу, що коли Марія-Анастасія й мала бути донькою Костянтина ІХ Мономаха, то тільки від першого шлюбу, укладеного ще перед тим, як він став василевсом⁶. Тобто, жодних можливих підстав для передачі з нею будь-якихось інсигній існувати не могло.

Загалом, О. Іщенко вірно розкриває розгортання міфологічного образу Володимира Мономаха у працях істориків. Можна сперечатися, хїба, щодо дрібних деталей. Так, пояснюючи протиставлення Володимира Мономаха Святополку Ізяславовичу у Василія Татищева, він, за Олексїєм Толочком⁷, шукає його причину у політичних поглядах історика, який, нібито, повинен вважати, що монарх мав бути обов'язково всенародно і одностаїно обраним (с. 130). Насправді все набагато простіше: В. Татищев буквально повторив літописні оцінки Святополка, які з'явилися у процесі редакційних виправлень самого Володимира Мономаха та його сина Мстислава через Сильвестра та інших підконтрольних їм літописців. Внаслідок чого всі походи та інші вдалі дії великого князя Святополка Ізяславовича як Любецький снем 1097 р., Витичівський снем 1110 р., консолїдація сил в обороні південних кордонів проти половців, приписано ініціативі Володимира Мономаха. Аналогічно, політика Володимира Мономаха щодо збільшення свого впливу та територій, які б знаходилися під його контролем, призвела до великої міжусобної війни, проте у її розв'язанні літописці звинуватили Олега Святославовича. Після смерті Святополка Ізяславовича, Володимир Мономах, використовуючи власний авторитет, набутий у походах проти половців, невдоволення киян адміністрацією попередника, провів давно забуте від часів *дружинної держави* “закликання князя” вічем і, на порушення діючого права успадкування престолів, став великим князем київським, започаткувавши протистояння між Мономаховичами та Ольговичами, яке залишалося стрижнем міжкнязівських стосунків аж до монгольського погрому 1237–1240 рр.⁸ Загалом, у цьому розділі автор достатньо глибоко й скрупульозно проаналїзував образ Володимира Мономаха у працях російських та українських істориків, привернувши, зокрема, увагу на зауважене “критичне ставлення до його діяльності” і “тенденційність джерел, прихильних до Мономаха” у Михайла Грушевського (с. 152).

¹ Янин В. Л., Літаврїн Г. Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха *Историко-археологический сборник*. А. В. Арциховскому к 60-летию. Москва, 1962. С. 204–221.

² Брюсова В. Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха *Византийский временник*. Т. 28. Москва, 1968. С. 127–135.

³ Kazhdan A. *Rus-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries* *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 12–13.

1988–1989. P. 416–417.

⁴ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 98, 454.

⁵ Norwich J. J. *Byzantium: The Apogee*. London, 1993. P. 270–309.

⁶ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 318

⁷ Толочко А. П. “История Российская” Василія Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 384.

⁸ Войтович Л. *Княжа доба... С. 455–456.*

У дослідженні проаналізовано образ Володимира Мономаха у літературних творах Олексія Костянтиновича Толстого, Аполлона Майкова, Миколи Вороного, Олександра Олеса, Бориса Шергіна, Юрія Шкрумеляка, Володимира Ельснера, Віктора Соснори, Георгія Блока, Валентина Іванова, Павла Загребельного, Антоніна Ладинського, Ігоря Автамонова, Віталія Кудаковського, Олександра Чувардинського та інших, демонструючи при цьому і добре знання української літератури. Окрему увагу автор приділив біографії князя у серії "Жизнь замечательных людей" пера відомого російського історика Андрія Сахарова (с. 186–188). Проте О. Іщенко уникнув власної оцінки цієї, загалом, немало ідеалізованої біографії, обмежившись тільки зауваженням, що цей історик відноситься "до числа тих, які ніколи не дистанціюються від влади і виявляють готовність до підтримки владних проектів" (с. 186).

Аналіз образу Володимира Мономаха у мистецтві розпочато від 31 мініатюри Радивилівського літопису, які йому присвячені. Далі поаналізовано зображення періоду розроблення й утвердження московського міфу Володимира Мономаха – епохи Івана Грозного, розписи Грановитої палати часів Федора Івановича, пізніші книжкові мініатюри, картини на історичні теми, починаючи від роботи Олексія Ківшенка "Долобський з'їзд князів – зустріч князя Володимира Мономаха з князем Святополком. 1103 рік" (1880) аж до пам'ятника князю у місті Придуки Чернігівської обл., відкритого 1992 р. Видання, звісно, значно би виграло, якби цей розділ, згідно з об'єктивною вимогою самого залученого матеріалу, проілюстровано.

Останній розділ вийшов дещо фрагментарним. Автор обмежився аналізом досліджень і висновків Юрія Кривошеєва⁹, Олексія Толочка¹⁰, Володимира Петрухіна¹¹, Володимира Кучкіна¹², Михайла Свердлова¹³, Олександра Назаренка¹⁴, Тетяни Вілкул¹⁵ та інших. Сюди б вартувало додати аналіз публікації на цю ж тему Миколи Котляра, проте вона, як видно, залишилася невідомою

⁹ Кривошеев Ю. В. Пути и труды Владимира Мономаха. Санкт-Петербург, 1993. 64 с.

¹⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. С. 196–210.

¹¹ Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. Т. 1. Москва, 2000. С. 194–201.

¹² Кучкин В. Я. "Съ тоя же Каялы Святополькъ" *Russia Mediaevalis*. Т. 8.1. München, 1995. S. 111–113; *Його ж. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха. Россия в средние века и новое время*. Сб. ст. к 70-летию чл.-кор. РАН Л. В. Милова. Москва, 1999. С. 50–82; *Его же. Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках. Отечественная история*. Москва, 2003. № 3. С. 71–80.

¹³ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. Санкт-Петербург, 2003. Див. також: *Войтович Л. [Рец.] Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург: "Академический проект", 2003. – 735 с. / Записки НТШ. Т. 252. Львів,*

2006. С. 775–776.

¹⁴ Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) *Из истории русской культуры*. Т. 1. Москва, 2000. С. 500–518; *Его же. Династический проект Владимира Мономаха: попытка реформы киевского столонаследия в 30-е годы XII века Древнейшие государства Восточной Европы*. 2007 год. Москва, 2009. С. 88–102.

¹⁵ Вілкул Т. Л. Володимир Мономах: тексти і версії. *Український історичний журнал*. Київ. 2004. № 1. С. 53–72. Автор трохи далі на с. 269, не називаючи імені прямо, зробив закид київській дослідниці стосовно "скептичних висновків відносно можливості адекватного розуміння діяльності князя в силу її крайне тенденційного висвітлення у джерелах, які зберегли не факти, а інтерпретації, аксіологічні орієнтири і т. д.". Не поділяючи крайне скептичних поглядів, зазначу, що, крім фактів, джерела таки зберегли перелічені речі, без врахування чого пошуки реального образу Володимира Мономаха неможливі.

російському авторові¹⁶. Найбільша проблема полягає у тому, що в цьому принципово важливому під багатьма оглядами розділі виявився відсутнім власний авторський аналіз і спроба реставрації реального історичного образу Володимира Мономаха. Хоча, водночас, звісно, не можна не погодитися з висновком – що “робота з наукової реконструкції його (Володимира Мономаха – Л. В.) біографії досі не завершена” (с. 269).

Випадає погодитися також і з основним висновком, що ім'я Володимира Мономаха “перетворилося на символ російської монархічної влади, здатної забезпечити стабільність і порядок у країні” (с. 273). Явно дискусійне наступне твердження, що сьогодні, “коли пошуки об'єднавчої ідеї як в Росії, так і в Україні, звелися до надбання персоніфікованої історико-культурної ідентичності, Володимир Мономах претендує на те, щоби стати уособленням державної цінності обох” (с. 274). У нинішній Україні, звісно, не побутують не те що відкликання до міфологізованої на російський лад постаті князя, а й немає будь-якої основи для такої реанімації цього цілком чужорідного, новішої дати продукту. Власне, засторогою проти запропонованої подальшої міфологізації образу князя мало б стати відновлення історичної реальності, чого не вдалося досягнути авторові цього доброго і вартісного дослідження (до чого він, зрештою, і не прагнув). Випадає сподіватися, що видання зможе стати вступом до наступної зваженої скрупульозної роботи з наукової реконструкції справжнього образу князя Володимира Мономаха.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹⁶ Котляр М. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті України: культура на спадщина, національна свідомість, держав-

ність. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 353–368.